

The Jerusalem Institute
for Israel Studies

החברה החרדית – עבר והווה

מאת: מנחם פרידמן

הרצאה במסגרת הכנס של מכון ירושלים לחקר ישראל:

"מגמות ותמורות בחברה החרדית – מחווה לפועלו של פרופ' מנחם פרידמן".

ממרום שבעים (למעשה שבעים ואחת) שנותיי, אני מבקש לחזור לימי ילדוטי הרחוקים, מרחק של זמן, של מקום ושל אווירה, לבני-ברק עיר הולדתי ולשנות החמישים הראשונות של המאה העשרים. הייתי ילד שעמד לסיים את בית הספר העממי, שהיה קרוי 'תלמוד תורה ר' עקיבא'. אבי זכרונו לברכה שהגיע לארץ בראשית שנות השלושים, ממש עם עליית היטלר לשלטון בגרמניה, התלבט בשאלה שהעסיקה דורות של הורים, "מה יהיה התכלית של הילד הזה?". מבחינות רבות שאלה זו אמנם היתה ישנה נושנה... אבל היו בה מרכיבים חדשים, שלא עמדו בפני ההורים, בעיקר ההורים ממזרח-אירופה, של הדור הקודם. באותה שנה ואולי שנה אחת לפני כן (איני זוכר במדויק), נפתח בבני ברק בית ספר תיכון דתי, כהמשך לבית הספר העממי של המזרחי, שהיה ביה"ס הגדול והחשוב בעיר. במקביל נפתח בית הספר בית יעקב לבנות, שאח"כ ניהלו אברהם יוסף וולף, הידוע. חלק מבני כתתי חשבו להמשיך בישיבה קטנה. וחלק, ואולי היו הם הרוב, יצאו את מערכת החינוך לעבודה כדי לעזור בפרנסת המשפחה. מה שאני רוצה לומר, שכבר בראשית שנות החמישים נפתחה אופציה להמשך לימודים, לאחר סיום ביה"ס העממי, מצב שלפני כן כמעט ולא היה מצוי. היה זה ביטוי לשינויים שהחלו להיות מורגשים יותר ויותר, אחר הקמת מדינת ישראל.

המדינה נזקקה למערכת ביורוקראטית משכילה. העלייה הגדולה יצרה צורך נואש כמעט, למורים, אחיות ורופאים. ורבים מההורים יכלו עכשיו לממן לפחות חלק משכר הלימוד, כאשר המדינה, כמדינת סעד, נושאת בצורה ישירה ועקיפה, באחריות תקציבית לחלק חשוב של מערכת החינוך, הבריאות וביטוחים סוציאליים אחרים. אני רציתי להמשיך וללמוד בבית הספר התיכון החדש, אך אבי, בהשפעת "סוכני גיוס" חרדיים, החליט לרשום אותי בישיבה תיכונית, שהייתה אז אחת מהיחידות בארץ (דומני אחת משתיים), בתל-אביב בתנאי פנימייה. כל זה היה במידה רבה חדש. "גוט פאר גוט, אונד גוט פאר מענטשען", הגיבו רבים ממכרי

הורי. רצו לומר: החינוך התיכוני אמור היה להבטיח את עתיד הכלכלי ואילו החינוך בישיבה אמור היה להבטיח את עתיד היהודי. לאחר מכן נתברר לי שיחד עמי נרשמו לאותה ישיבה בתל-אביב, עוד ארבעה מחברי לכתה (אולם רק אני סיימתי...לאחר 5 שנים...). אחד, או שניים, המשיכו ב"מדרשית נועם" בפרדס חנה, שהייתה הישיבה התיכונית השנייה.

גדלו והתרבו הישיבות הגדולות ה"קדושות". בהיותי בכתה השישית או השביעית, בשנים 1953-1954, רעשה בני ברק החרדית למשמע הידיעה שחלק מבוגרות סמינר בית יעקב המקומי מבקשות להינשא אך ורק ל"בני תורה", כלומר לתלמיד ישיבה גדולה שימשיך את לימודיו בכולל, כשהן תשאנה בעול הפרנסה. מציאות זו, שהיה הייתה הבסיס הראשוני להיווצרותה של "חברת הלומדים", התאפשרה עקב הצורך הנואש למורות ברשת בתי הספר "בית יעקב" שהפכה לראשונה לרשת ממלכתית ("הזרם הרביעי") במימון המדינה. על רקע העלייה הגדולה שיותר משהכפילה את בתי הספר ברשת זו, יכלה כמעט כל בוגרת למצוא משרת מורה, עם משכורת חודשית מובטחת על ידי תקציב המדינה (מציאות שהייתה ללא תקדים במערכת החינוך החרדית). מלכתחילה נתקלה "תביעה" זו של בוגרות הסמינרים, בהתנגדותם הנמרצת של ההורים. הם עדיין זכרו וחי את "העולם הישן" שהמחסור שהיה חלק ממנו. הם רצו שבנותיהן תינשאנה לבעלים שיוכלו לפרנס את משפחתם. על המתח בין אבות ואימהות לבין בנותיהם במחצית שנות החמישים מעיד משה שנפלד במאמרו החשוב "והשיב לב אבות על בנים", שפורסם בעיתון של צא"י 'דגלנו' (ניסן תשי"ד-1954): "מכאן ה"טרגדיות" המתחוללות בבתי רבים כשהורים מרגישים כי בניהם הלומדים בישיבות ובנותיהם המשתלמות בסמינרים של "בית יעקב" מתמרדים נגדם בליבותיהם ותובעים מהם בפה או בחשאי יותר שלימות, יותר הקרבה ויותר עקביות במעשה ובהשקפה.... הצעיר הנאמן משוחרר היום לחלוטין מול מקסמי השוא שפעם הלך אחריהם שבי. הוא מאמין שכתר תורה עולה על הכל... נמצאות היום שוב כמו לפני מאות שנה, בנות הנושאות את נפשן לכך שתזכנה בבעלים שהתורה תהי' אומנותם והן תקבלנה על עצמן בשמחה את עול הפרנסה. עובדה זו היא בגדר נס ופלא במציאות החמרנית הגסה..." [ההדגשה שלי, מ.פ.]. (וראה גם זכרונותיו של בנימין זאב יעקובזון, המרכז לספרות חרדית, ירושלים תשי"ג-1953). האווירה החדשה-שהרי מדובר כאן ראשית בשינוי של אווירה חברתית-הורגשה בכל מגזרי החברה הדתית, חרדית כציונית-דתית, ועיצבה מחדש את פניה של החברה הישראלית כולה, גם אם לא כולם הרגישו בכך באותו זמן. במקביל לנהירת בוגרי תלמודי התורה לישיבות הקטנות ולאחר מכן לישיבות הגדולות, פנו חלקים גדולים והולכים של בוגרי בתי הספר הממלכתיים-דתיים (של המזרחי) לישיבות התיכוניות – ישיבות בני-יעקב (יב"ע). חלק מבוגריהם, גם אם החלק הקטן, המשיך אף הוא לישיבות הגדולות שהיו מזוהות עם החברה החרדית, ישיבת פוניביז', ישיבת כנסת חזקיהו וישיבת חברון שברחוב חגי בירושלים. אני עדיין זוכר את כמה בוגרי מדרשית –נועם מגיעים לישיבת חברון יחד כמה מחברי ובפעם הראשונה נאלצו ראשי הישיבה לתת שיעור בעברית.

מה עומד מאחורי התפתחות זו, שהרוב בחברה הישראלית כמעט ולא "ראה" אותה בזמנה. השינויים הכלכליים ששינו את פני החברה המערבית כולה היו גורם חשוב. אבל תהא זו טעות לראות את כל התהליכים הללו כתוצאה של שינויים כלכליים ועלייה ברמת החיים של בני היישוב הוותיק לאחר קום המדינה. היה לכך רקע עמוק יותר ששורשיו נעוצים בהוויה היהודית, בעיקר זו המזרח-אירופאית, למן ראשית המאה ה-19. אני מתכוון לחוויה החברתית-פסיכולוגית שצרכה כמחוות אש את נפשותיהם של בני החברה היהודית המסורתית – חווית הסחף מן הדת והמסורת שהקיפה את כל רובדי החברה, עניים מרודים כעשירים, חסידים כמתנגדים, תלמידי חכמים כעמי ארצות – לא הייתה משפחה שלא "נפגעה", לא הייתה משפחה שלפחות אחד, ולרוב הרבה יותר, מבניה/בנותיה לא פנה עורף לאורח החיים הדתי מסורתי. לרבים רבים בחברה הדתית מסורתית, הרבנים וגדולי התורה, נראה היה שנגזר דינה של חברתם להיעלם. מסיבה זו התנגדו כל כך להגירה ממזרח-אירופה, למערב, לארה"ב ולארץ ישראל. דומה היה להם שכל מי שעוזב ומהגר "גט כריתות נותן הוא לעמו ולדתו". בראשיתה של המאה העשרים התבטא הרב ישראל מאיר הכהן, ה"חפץ חיים", שכל מי שמבקש שבניו יישארו נאמנים לדת ולמסורת, לא יהגר (הוא העלה על דעתו שתוך עשור וחצי תבוא המהפכה הסובייטית (1917) ותסחוף עמה את הרוב המכריעה של בני הדור הצעיר גם במזרח-אירופה). אחד ממנהיגי היהדות הדתית בארה"ב באותה תקופה, אמר ש"אנו עדים לסופה של היהדות" כפי שהכירוה בעולם הישן – ה"אלטע היים". המצב בארץ ישראל הציונית לא היה, מנקודת מבט זו, טוב יותר. אחד ממנהלי בתי הספר הדתיים של המזרחי אמר בשנות השלושים של המאה העשרים, כי "אנו מגדלים עגלים לעבודה זרה". אם לחזור לזיכרון האישי של ימי ילדותי בבני ברק, "עיר התורה", כפי שהיא מתוארת פעמים רבות בפרסומים חרדיים. בני ברק של סוף תקופת המנדט הבריטי, לא הייתה בני ברק של היום. רוב רובם של בני הוותיקים והמייסדים סטו, מי ברב ומי במעט, מדרך אבותיהם. אני זוכר כמו עכשיו שצפיתי כילד בטכס הסיום של כתה ח' של בית הספר של המזרחי (במברגר). כאשר הסתיים הטכס, העיפו רוב התלמידים את הברט שכיסה את ראשם, כאות וסימן להיותם מעתה והלאה "חופשים", כפי שמקובל היה באותם ימים לקרוא לאלה ש"חזרו בשאלה".

אין להמעיט בעוצמת החרדה, תחושת אי הביטחון של ההורים שביקשו שבניהם ובנותיהן ימשיכו את אורח החיים הדתי מסורתי. 'טראומת הסחף', כינתי פעם את תחושתם ופחדיהם. ברובם המכריע לא האמינו בכוחם שלהם להשפיע על ילדיהם. הכל היה נראה כעומד נגדם. כאילו חברו כולם, המדע, התרבות, הפוליטיקה ואף ההיסטוריה כנגד הדת ומיצגיה הרבנים. התקווה היחידה הייתה באותם מוסדות סגורים, הישיבות, בראשותם של רבנים כריזמטיים שהוציאו את הילדים/נערים מבתם וחינוכם לא לפי מסורת בית משפחתם, אלא לעתים קרובות כנגדה, לחרדיות כנגד ה"רחוב", כנגד העולם שבחוץ. אי אפשר להבין את החרדיות, אלא אם כן מבינים את היותה תרבות נגד מתריסה, מתנשאת, כנגד ה"רחוב". לא שהם הצליחו אצל כל תלמידיהם. לרוב

נכשלו, אבל אלה שנשארו נאמנים, נשאו את אש החרדיות הקנאית, כאלטרנטיבה לכל, לסביבה ולתרבותה. משה שנפלד שנזכר למעלה הסביר פעם שבתנאים הנוכחיים (של זמנו), כאשר ה"סביבה" היהודית המסורתית התערערה לגמרי בלחץ המודרנה והחילון, האלטרנטיבה היחידה לעתידה של היהדות, היא הישיבה "הקדושה". האבות המייסדים של החרדיות לא היו ברובם רבני קהילות. הם היו בעיקרם ראשי ישיבות שעיצבו את נפשות תלמידיהם על פי מסורת הספרים לך והלא מוכשר לך. יתירה מזו; לא רק שלימוד התורה בישיבות הוא נתפס כאמור כאידיאל האולטימטיבי, אלא שהוא נחשב כבלבדי. כל תכני הסוציאליזציה האחרים נתפסים ככאלה העלולים לא רק להסיט את התלמיד מההתמסרות הכול כולית ללימוד התורה, שהיא, לדעתם, התנאי היחידי להכשרתו של תלמיד חכם האמיתי, אלא עשויים גם "לפתות" את הצעיר החרדי לעזוב את עולם התורה לטובת עולמות אינטלקטואלים אחרים, כאלה שיסכנו את נאמנותו לדרך החיים החרדית. האבות המייסדים של החברה החרדית העמידו עניין זה כעיקר אמונה המגדיר את זהותם הדתית אל מול "הסוטים", הדתיים המודרנים, המזרחי, שקיטונות בוז ולעג הוטלו בהם בעוון זה. כה גדולה השפעתו של "עיקר אמונה" זה עד שגם באותם מוסדות שהיה בהם שילוב של לימודים כלליים, לימודי חול, ולימודי קודש – התלמוד ומפרשיו – נתפסו לימודי החול, ההשכלה הכללית, כהכרח לא יגונה, אך בשום פנים לא כתוכן לימודי של "לכתחילה". אזכיר רק שמי שנחשב ל"אבי הישיבות התיכוניות", יב"ע, הרב משה צבי נריה, עורר סערה לא קטנה כאשר התבטא פעם לפני עורך עיתון בני עקיבא, זרעים, שהכל בדיעבד ולא לכתחילה. אחד מתלמידי פרופ' מוטי ברלב ז"ל, סיפר לי שהרב נריה אכן התנגד בזמנו נחרצות להכנסת לימודי חול (גב"ע) לישיבת בני עקיבא בכפר הרואה והתבטא אז "יעלו עשבים בכף ידי אם בכפר הרואה ילמדו לימודי חול.

העולם החרדי שילם ומשלם על עמדה תיאולוגית זו מחיר יקר. מנקודת מבט היסטורית קשה לבטל את ההערכה שגישה זו אף האיצה את תהליך הסחף. אך בה בעת היא עיצבה, במסגרת הישיבות, דורות של יהודים שנאמנותם לדת ולמסורת היהודית משמשת כמודל מחנך לדורות.

בשנות החמישים החל תהליך הסחף להיחלש ולבסוף, בשנות השבעים של המאה ועשרים, אפשר לומר שהוא כמעט נעצר לגמרי. אין ספק שיכולתם של הורים לשלוח את ילדיהם לישיבות קטנות ולאחר מכן לישיבות גדולות, לשאת אשה בתוך תהליך הסוציאליזציה וכחלק ממנו, ולהשלים כמה שנים נוספות כראש משפחה מטופל בילדים, בכוללים, תוך בידול חברתי ותרבותי כמעט מוחלט מהחברה הסובבת, היא שתרמה את התרומה העיקרית "להישג" זה. התאוששותה של החברה החרדית לאחר מלחמת העולם השנייה היא תוצאה של הישג זה. ואולם הישג זה, גם אם נקבל את התפיסה החרדית הרואה בכך הישג היסטורי ממדרגה ראשונה, נס, כפי שהתבטא האדמו"ר מסלונים, הרב ברזובסקי, הוא הושג, כמה פרדוקסאלי, דווקא בתוך העולם המערבי המודרני, בתנאים של רווחה כלכלית ובזכותה של אותה רווחה, שהיא תוצאה ישירה של התפתחות ההשכלה והמדע המודרני, ובמדינת ישראל הציונית שהתפתחה כמדינת רווחה במסגרת החברה המערבית.

אכן, מדינת ישראל היא כיום המרכז הגדול ביותר של לימוד תורה (במובן המסורתי של מושג זה), במימדים שלא היו כדוגמתן בהיסטוריה היהודית. זאת בניגוד לתפיסתם של האבות המייסדים של החברה החרדית שחשבו שהסיכוי להמשכיות קיומה של התרבות היהודית המסורתית היא רק בעולם העני של מזרח-אירופה, הרחק מפיתויי הרווחה והתרבות המודרנית.

בסיס קיומה והמשכיותה של החברה החרדית כחברת לומדים, תלויים איפה בהיותה של החברה המערבית הסובבת, חברה רווחה מודרנית, מפותחת תרבותית וטכנולוגית וליברלית פלורליסטית. אך זהו גם עקב אכילס של החברה החרדית. הצלחתה המרשימה לקיים את זהותה הנפרדת כתרבות וכחברה, מאוימת עתה דווקא עקב אותה הצלחה גופא – חברה הגדילה והולכת הן כתוצאה של הפיריון הטבעי והן כתוצאה של הצטרפותם של צבורים חדשים כגון הצבור החרדי-מזרחי ושל הציבור החרד"לי המפתח חברת לומדים מקבילה ודומה לזו החרדית. כל אלה מביאים בהכרח לשיעור השתתפות נמוך בכח העבודה (ישראל היא בעלת השיעור הנמוך ביותר בכח העבודה מבין המדינות המערביות המפותחות), העדר השכלה כללית בעיקר בין הגברים, ושיעורי פיריון שהם מן הגבוהים בעולם (7.5 ילדים בממוצע לאשה, אולי הגבוה ביותר). התוצאה ההכרחית היא שחברה החרדית היא חברה ענייה. צרכיה הגדלים והולכים מכבידים יותר ויותר (כפי שמוכיחים כל המחקרים הכלכליים) על הכלכלה הישראלית, הן במיקרו והן במאקרו, ועל יכולתה להתחרות בעולם הגלובלי המחייב גיוס כל המשאבים, כלכליים והשכלתיים כדי לשמור על רווחתה, כדי שתוכל ממשאביה לתמוך בקיומה של חברת לומדים גדילה והולכת. וחוזר חלילה.